

1^e Laurens van der Graaff Lezing door Joke J. Hermsen

8 oktober 2014 Geert Groote College Amsterdam

Tussen herinnering en hoop

Dames en heren, ouders, familie, vrienden en collega's van Laurens, het is voor mij een bijzondere eer om deze eerste Laurens van der Graaff lezing over onderwijsvernieuwing te mogen uitspreken, hoe moeilijk en zwaar mij dit vanwege de zo verdrietige aanleiding ook valt. We zijn hier immers vanavond bijeen om Laurens en zijn vriendin Karlijn te gedenken, en vanuit die herinnering weer een sprankje hoop te verkrijgen door een klein stapje verder proberen te gaan op de weg die Laurens zelf heel bewust was ingeslagen; namelijk de weg van een betrokken en bevlogen reflectie op onderwijs, teneinde van de school weer een plek te maken waar het niet zozeer om de punten, de toetsen en de prestaties gaat, maar, heel eenvoudig eigenlijk, om menswording, dat wil zeggen het ontwikkelen van die twee menselijke vermogens bij uitstek, het verzinnen, ontwerpen of bedenken van het nieuwe, het nieuwe verhaal, het nieuwe inzicht, oftewel ons creatieve vermogen, en het kunnen hebben van mededogen en empathie met anderen, oftewel ons ethische bewustzijn.

Maar voordat ik ga proberen die stap te zetten, kan ik niet anders dan even stil te staan bij de reden van deze samenkomst: het veel te vroege en zo abrupte en daarom ook zo onbevattelijke heengaan van twee jonge mensen, Laurens en zijn vriendin Karlijn. Hoe geraken we van de rouw, het verdriet en de herinnering in een toestand waarin we het woord hoop weer zouden durven gebruiken? Dat kan niet zonder eerst te gedenken. En hoe zouden we dat beter kunnen dan met het prozagedicht 'Uit de tijd vallen' van David

Grossman, de Israelische schrijver, die deze aangrijpende en ontroerende tekst vijf jaar nadat zijn eigen zoon Uri in de oorlog met de Palestijnen kwam te overlijden, in 2011 publiceerde.

Een fragment:

*Alleen dingen in de tijd kan ik dus begrijpen.
Mensen, bijvoorbeeld, of gedachten, verdriet
of vreugde, paarden, honden, woorden, liefde.
Dingen die verouderen, veranderen en zich vernieuwen.
Ook mijn gemis van jou zit in de tijd gevangen.
De rouw wordt met de jaren ouder,
maar op sommige dagen is die nieuw en fris.
Zo ook de woede over alles wat je is ontnomen.
Maar je bent niet meer. Je zelf is er niet meer.
Je bent buiten de tijd. Hoe leg ik het je uit,
als ook de uitleg vastzit in de tijd?
Eens vertelde mij een man uit een ver land
dat daar als iemand omkomt in een oorlog
van hem wordt gezegd: 'Hij is gevallen'.
En zo ook jij: je bent gevallen uit de tijd.
De tijd waarin ik woon gaat aan jo voorbij.
Jij: een eenzame gestalte op een kade
in een nacht waarvan het zwart is geggelekt.
Ik zie je wel, maar raak je toch niet aan,
ik reik niet tot je met mijn tijdantennen.*

Vele bladzijden en ook vele jaren verder volgen dan de strofen waarin iets, een nog schemerachtig en flinterdun iets tussen de regels door begint op te lichten; het is het begin van een verzoening, die mogelijk wordt door niet langer naar het waarom van de dood te vragen, een vraag waarop immers

toch geen antwoord te geven is, maar door in te zien dat de rollen inmiddels zijn omgedraaid en de zoon nu de leraar is geworden, die 'veel meer weet dan ik'.

*Maar waar ben je nu, wat ben je?
Zeg me alleen dat, mijn kind,
ik vraag je alleen dat, mijn kind,
ik vraag je gewoon: waar ben je?
Of als een leerling bij zijn leraar
(zo voelde ik me wel vaker tegenover jou)
wil ik door je onderwezen worden,
zoals ik eens, niet lang geleden,
jou de wereld en haar raadsels heb geleerd.*

*Het is raar, mijn kind, om te bedenken, maar
wellicht weet jij nu heel veel meer dan ik.
Een wonderlijke, nieuwe wereld draagt je,
misschien, op vleugels die me wijde slagen
voor jou haar eindeloosheid spreiden,
zoals vroeger onze wereld met haar weelde
jouw reine jonge ziel zo rijkelijk bedeelde.
Wat voel ik me ineens bij jou vergeleken
toch ontzettend jong en van niets wetend-*

Het is het begin van een zekere verzoening, hoe kwetsbaar ook, met het lot, een heel voorzichtig en nog aftastend begin, waarbij de zo begrijpelijke gevoelens van vergelding heel langzaam worden omgebogen tot iets anders.

De joodse filosofe Hannah Arendt heeft precies dit vermogen van verzoening en vergeving ooit de belangrijkste voorwaarde genoemd datgene wat zij als het kenmerk bij uitstek van de menselijke conditie beschouwde, namelijk ons vermogen om opnieuw te kunnen beginnen, hoe zeer het tij ook tegenzit, hoe groot het verlies, het onrecht of de pijn ook is. The power to forgive, zoals zij dit in *The Human Condition* noemt, is 'de enige verlossing uit de bezoeking van de onomkeerbaarheid van de gepleegde misdaden'. Waar gevoelens wraak of vergelding zowel dader en slachtoffer voor eeuwig vastketenen aan de gepleegde misdaad, ontlokt vergeving het nieuwe, want doorbreekt die keten. Hoe moeilijk en bijna onmogelijk vergeving ook kan zijn, toch is deze noodzakelijk voor de mens om opnieuw menselijk te kunnen worden, dat wil zeggen geboortelijk te zijn, zoals zij dat noemde, een nieuw begin te kunnen maken. De mens als een geboortelijk wezen en als een 'begin' typeren betekende voor Arendt dat het onverwachte en zelfs het onwaarschijnlijk moedige van ieder van ons kan worden verwacht; hiermee doet het principe van de hoop zijn intrede in de wereld. Onderwijs, zo schreef ze in haar essay *De crisis van de cultuur* (1954) zou vooral op die hoop gericht moeten zijn.

Ook de filosoof Ernst Bloch, die net als Arendt voor de nazi's vluchtte en begin jaren veertig terecht kwam in New York, zag de mens vooral als een 'zijn tot het begin of tot de geboorte'. 'Onze hoop blijft altijd gevestigd op het nieuwe dat elke generatie voortbrengt' schreef Arendt en Bloch introduceerde daarom voor het onderwijs het principe van de *docta spes*, de opvoedende hoop: 'Het gaat erom opnieuw te leren hopen, want de hartstocht van de hoop komt uit haarzelf voort en maakt de mensen breder in plaats van smaller'

Het zijn juist die gevoelens van hoop en verwachting die de mens kunnen inspireren om geen genoegen te nemen met de huidige statusquo, maar vooruit te grijpen naar een toekomst die anders en hopelijk beter zal zijn. De mens staat uit naar de hoop, omdat de mens een talig en dialogisch wezen is, dat niet samenvalt met de optelsom van zijn uiterlijke kenmerken, zoals de dingen, maar zich altijd ook verhoudt tot de innerlijke en 'duistere, want onzegbare kern van een onzichtbaar en onmeetbaar zelf'. Juist vanwege die dialogische structuur is de mens een wezen in wording. De mens is met andere woorden niet alleen een wat, maar ook een wie. De zin van het menselijk bestaan schuilt in dit dialogische wordingsproces. Mens zijn betekende voor Bloch de verkenning van de mogelijkheden die zich in de nog duistere kern van onze subjectiviteit verscholen houden. Alles wat ons drijft en beweegt, wordt door die hoop aangewakkerd. We zijn niet zozeer op de dood of het einde gericht, maar op het mogelijke van de toekomst. Tijd is hoop, schrijft hij dan ook.

Bloch laat zien dat een gedegen kennis van de culturele tradities een voorwaarde is om de vergezichten voor de toekomst te kunnen scheppen. Hij werkt in *Das Prinzip Hoffnung* bijna duizend pagina's lang toe naar het laatste deel, dat de 'Wensbeelden van het vervulde ogenblik' heet. Deze 'transgressieve' momenten vindt hij terug in het denken, de muziek en de kunst, maar bijvoorbeeld ook in alledaagse ervaringen als dagdromen, het wegschieten in een herinnering of in bepaalde rites en rituelen. Tijdens die vervullende momenten van opperste aandacht ervaren we de tijd als iets waar verleden en toekomst zich voor de duur van een 'eeuwig ogenblik' samenballen.

De tijd van het 'vervulde moment' is 'een klok zonder wijzers', die ons 'de voorafschaduwning van het nog niet geworden' toont, dat wil zeggen

van datgene wat zich als mogelijkheid in de toekomst verscholen houdt. Als we naar muziek luisteren, een gedicht lezen of in een mijmering of dagdroom vervallen licht er met andere woorden een veld van mogelijkheden op, waar 'de onbegrenstheid van het vergezicht en de diepte van de ervaren nabijheid' voor even samenkomen. Het is het moment van inspiratie bij uitstek. Kunst, muziek, filosofie en literatuur helpen het bestaande te overstijgen en het wordingsproces van de mens te motiveren. 'Men is. Maar dat is niet genoeg. Dat is inderdaad het minste.' Onderwijs zou er met name op gericht moeten zijn de leerlingen bewust te maken van dat wordingsproces. En zijn opmerkelijk devies daarbij luidt: 'Wees realistisch. Denk het onmogelijke'.

Maar hoe kan een docent dat voor elkaar krijgen? Daarvoor heeft Bloch dus de term *docta spes* nieuw leven ingeblazen. Juist in tijden waarin nihilisme en cynisme overheersen, gaat het erom dat 'we opnieuw leren hopen', omdat we anders volgens Bloch niet meer kunnen *worden*, en daarmee voorbijgaan aan dat fundamentele aspect van ons menszijn. Ook de opvoeders en docenten zelf zullen steeds opnieuw deze *docta spes* moeten leren, teneinde goede opvoeders te zijn. En waarom? Omdat de hoop vleugels geeft, zoals Bloch naar aanleiding van het beeld van de hoop van Pisano op de bronzen deur van de dom in Florence schreef: 'De hoop van Pisano richt zijn armen uit naar een vrucht die onbereikbaar blijft. En toch heeft hij vleugels. Daar gaat het om.' Een bevlogen docent, het woord zegt het feitelijk al, zorgt ervoor dat het denken van zijn of haar leerlingen ook vleugels kan krijgen. Hij of zij doet dat door verhalen te vertellen en de wereld op die manier voor hen open te leggen. En precies daarmee schept hij de voorwaarde voor de hoop. Want in de openheid die zo ontstaat, kunnen de leerlingen de toekomst projecteren die hen op grond van het geleerde nastrevenswaardig dunkt. Verhalen liggen altijd ingebed in een

context en in een traditie; ze ontstaan niet zomaar, maar spannen een draad tussen verleden en toekomst. Verhalen liggen met andere woorden tussen herinnering en hoop in.

Zijn er tegenwoordig nog bevlogen docenten die 'de hoop leren' en het creatieve 'wordingsproces' stimuleren? Ongetwijfeld zijn die er, maar ze zullen het niet altijd even gemakkelijk hebben in deze 'economische' tijden, waarin alles in nut, cijfers en profijt moet worden uitgedrukt. Ook het lesmodel van 'het nieuwe leren of het digitale leren', waarbij de functie van docent steeds meer die van coach of begeleider van zelfstandig op computers werkende leerlingen is geworden, zal het voor de bevlogen docent er niet eenvoudiger op hebben gemaakt. Het 'klassikale' of 'frontale' lesgeven wordt tegenwoordig vaak gezien als ouderwets en 'autoritair', alsof kennisoverdracht in de vorm van verhalen vertellen pedagogisch achterhaald zou zijn. Hoewel het 'narratieve lesgeven' zo'n vijftiende eeuw zijn waarde heeft bewezen, meent men tegenwoordig dat dit een achterhaald idee zou zijn en dat een docent vooral moet coachen. Toch zou ik hier vanavond met Bloch en Arendt opnieuw een pleidooi voor het verhalende of narratieve onderwijs willen houden.

Voor Hannah Arendt is de docent degene die de verantwoordelijkheid voor de wereld van volwassenen draagt, zoals ze in *The Crisis in Education* schrijft. Zij beschouwde de school als de overgangsfase van het privé-domein van het gezin naar de openbare orde van de wereld. Een van de belangrijkste taken van docenten is de leerlingen op die wereld voor te bereiden en dat doen ze onder meer door hen te leren die wereld te interpreteren. Als de docent voor de klas feiten en meningen in een verhaal rangschikt en laat zien welke standpunten iemand redelijkerwijs in kan nemen, krijgen leerlingen door hoe breed en complex de wereld is en hoe ze

zelf al interpreterend daar hun weg in kunnen vinden. Wat men bij het nieuwe leren en vooral het digitale leren nogal eens vergeet, is dat objectieve feiten op zich niet bestaan. Ze ontstaan pas als ze opgenomen worden binnen een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid.

Leerlingen moeten die interpretaties leren wegen en beoordelen en dat lukt moeilijk als ze alleen feiten verzamelen op een iPad. Bovendien worden ze al luisterend naar het betoog van een docent ook getraind in tal van andere, voor hun rol in de wereld essentiële vaardigheden, zoals diverse retorische en sociale vaardigheden.

Bij deze vorm van narratief onderwijs hoort een verantwoordelijke en gezagsdragende docent die een deel van de les vertelt, betoogt en met de klas discussieert. De vertellende docent weet de aandacht van zijn of haar leerlingen zo te bundelen dat ze zelf ook een betrokkenheid op de wereld gaan ervaren. Om deze betrokkenheid was het Hannah Arendt te doen. Amor mundi noemde ze dat, een betrokken zijn op de wereld, die zonder deze aandacht teloor zal gaan. Alleen een docent die 'verhalen vertelt' kan die betrokkenheid evoceren. Daarvoor hoeven overigens niet alle lessen even inspirerend te zijn; soms schuilt het inzicht in een enkele opmerking, zoals de Amerikaanse schrijver James Salter opmerkte: 'The power to change one's life comes from a paragraph, or from one remark.'

De onderwijsraad constateerde onlangs in een rapport (*Stand van educatief Nederland 2013*) dat er in Nederland te weinig visie is op wat het onderwijs leerlingen zou moeten bijbrengen en dat de aandacht de afgelopen periode te eenzijdig gericht was op meetbare doelen, zoals het verhogen van taal- en rekenprestaties. De raad pleit niet alleen voor meer aandacht voor algemene vorming en burgerschapsvorming, maar ook voor vakken als filosofie en cultuureducatie, waardoor er meer waardering komt voor creatieve vaardigheden en 'culturele en morele sensitiviteit'.

Docenten die slechts de zelfstandig op hun iPads surfende leerlingen dienen te coachen, zullen die 'culturele en morele sensitiviteit' niet kunnen bijbrengen. Onbewust zenden ze daarmee ook een bedenkelijke boodschap uit, namelijk: zoek het zelf maar uit. De leerlingen zullen dit misschien nog als een teken van gelijkheid of loyaliteit begrijpen, maar veel respect of gezag voor de docent zullen ze er niet door ontwikkelen. Ze zullen ook denken dat een werkstuk over Einstein uit het knippen en plakken van Wikipedia-fragmenten bestaat, en niet vanuit hun eigen interpretatie van en reflectie op het onderwerp. Ze zullen misschien nog wat feiten uit hun hoofd leren, maar ze zullen niet de samenhang begrijpen, noch weten hoe ze deze 'feiten' nu of later in hun leven moeten duiden. In Arendts optiek neemt de docent die enkel coacht geen verantwoordelijkheid voor de wereld van volwassenen. Vandaar dat ze in *The Crisis in Education* schreef: 'Wie weigert de verantwoordelijkheid voor de wereld te nemen, zou niet betrokken mogen worden in de opvoeding'. Dat is behoorlijk krasse taal, maar het nemen van verantwoordelijkheid voor de wereld stond voor Arendt gelijk aan het uitoefenen van gezag, dat zij onontbeerlijk achtte voor docenten en opvoeders. Nu is autoriteit of gezag ook zo'n begrip dat binnen het onderwijs, samen met het klassikale lesgeven, met enige argwaan wordt bejegend. Maar waarom eigenlijk? Staat er dan niet een volwassen docent met kennis van zaken, expertise en levenservaring voor de klas? De taak van de leraar zouden we met Peter Sloterdijk, als volgt kunnen samenvatten: 'Leerlingen zover krijgen dat ze in de veelheid van mogelijke levensvisies en loopbanen de eigen leren herkennen' (p. 215).

Het leren met behulp van door de industrie geprepareerde digitale formats op een Ipad zal dat gezag van de docent niet weten te versterken. Bovendien zal de eentonigheid van het format de leerling nauwelijks kunnen motiveren om zelf een kritische en creatieve houding in te nemen.

Het creatieve denken richt zich volgens Bloch vooral op datgene wat 'nog niet' gedacht of gerealiseerd is. In de interpretatie van het lesmateriaal zou daarom ook de mogelijkheid van dit 'nog niet' te ontwaren moeten zijn. Dit creatieve leerproces onderscheidt zich dus duidelijk van het louter uit het hoofd leren van de reeds aanwezige feiten. Onderwijs is niet alleen het overbrengen van feitenkennis noch het ontwikkelen van 'skills' om die feiten digitaal op te zoeken, maar ook en vooral het aanzetten en inspireren tot nieuwe gedachten en interpretaties die het creatieve wordingsproces kenmerken. Daarnaast zou het onderwijs de betrokkenheid op de wereld, de amor mundi moeten stimuleren. Niet alleen tijdens de les, maar op mijn ideale school zouden de leerlingen ook veel vaker dan nu het geval is de wereld ingestuurd worden om deze te verkennen. Meer stages bijvoorbeeld in tal van maatschappelijke gebieden, opdat ze zelf een verhouding tot en een oordeel over die wereld kunnen vormen. Pas dan zal ook de 'culturele en morele sensitiviteit', waar de Onderwijsraad van droomt, goed ontwikkeld kunnen worden.

Het lijkt me logisch dat de nieuwe technologieën een ondersteunend middel kunnen zijn voor het onderwijs, maar dit is iets anders dan deze tot doel op zich te verklaren, zoals bij de iPad-school gebeurt. Het is op zijn zachtst gezegd eigenaardig om een school naar een hulpmiddel te vernoemen, daarom hebben we ook nooit 'een school met de inktpot' gekend. Als technologie van hulpmiddel tot doel wordt verheven, hebben we lijkt mij een probleem. Bovendien zal er eerst gedegen onderzoek moeten komen naar de gevolgen van de digitalisering voor het onderwijs, alvorens deze hulpmiddelen op elke plek en op elk moment kritiekloos in te zetten. Voor we het weten staan er straks robots voor de klas, die nu ook niet bepaald aan de menswording van de leerlingen zullen bijdragen, alhoewel onze minister van onderwijs deze zonder een zweempje kritisch bewustzijn

onlangs tijdens een uitzending van DWDD, en zelfs tot de grote verbazing van Matthijs van Nieuwkerk, verdedigde als nu eenmaal de onstuitbare technologische innovatie. 'Moet u nu niet even rustig nadenken voor u al die robots voor de klas en in de zorg aan het bed zet, vroeg de tv presentator bijna wanhopig. Moet u de wenselijkheid van die robotisering niet ook eens vanuit een meer filosofisch of ethisch perspectief beschouwen? Maar onze minister ratelde maar door, en we vroegen ons als argeloze kijkers bezorgd af of de minister nog wel eens de tijd neemt om na te denken. Al met al is de kritiekloze en vooral onnadenkende omarming van de techniek in het onderwijs opmerkelijk te noemen. Er bestaan immers al wetenschappelijke publicaties genoeg, waarin gewaarschuwd wordt voor de nadelige effecten van bijvoorbeeld te langdurig internet- en beeldschermgebruik, zoals diverse aandacht- en concentratiestoornissen, stressverschijnselen, slapeloosheid en geheugenproblemen.

Het gaat mij uiteraard niet om het terugdraaien van technologische ontwikkelingen, maar wel dienen we zowel binnen als buiten het onderwijs de voor- en nadelen ervan zorgvuldig af te wegen om vervolgens de juiste maat en houding ten aanzien van de nieuwe technologie te vinden.

Het woord 'empathie' valt de laatste tijd wel vaker in onderwijskringen, maar het is nog maar de vraag of een volledig gedigitaliseerde school die zal kunnen bevorderen. Empathie is afgeleid van het Griekse *empathia* dat letterlijk invoelen betekent, waardoor je kunt begrijpen wat anderen beweegt. Het is het je kunnen verplaatsen in standpunten van anderen, door Hannah Arendt ook wel representative thinking genoemd, hetgeen zij onmisbaar achtte voor het functioneren van een democratie. Als we leerlingen steeds meer via beeldschermen laten leren en communiceren,

verleren ze niet alleen sociale vaardigheden, maar worden ze ook minder empathisch, laat menig onderzoek zien, en kunnen ze moeilijker verbintenissen met anderen aangaan.

Docenten die voor de klas verhalen vertellen trainen juist de empathische vermogens van hun leerlingen, omdat ze zich in de verteller moeten leren verplaatsen en niet alleen het verhaal, maar ook de mimiek, de stem en alle overige non verbale communicatie moeten leren duiden. Luisteren naar en aandacht hebben voor het verhaal van een ander is nu eenmaal een voorwaarde voor het ontwikkelen van sociale en morele vaardigheden. Als we de komst van de *homo empathicus* mogelijk willen maken, dan zullen we deze ook in het onderwijs moeten voorbereiden en dat wordt moeilijk als de meeste tijd voor een beeldscherm doorgebracht wordt.

Wil een samenleving dynamisch blijven, dan moet het onderwijs ook gericht zijn op het vernieuwen en verrijken van de taal. Aandacht en liefde bijbrengen voor taal, culturele tradities en literatuur zou een belangrijke peiler onder het onderwijs moeten zijn, want het belang ervan mag en kan niet onderschat worden: de grenzen van onze taal bepalen immers de grenzen van onze wereld. Hoe vlakker en oppervlakkiger die taal wordt, hoe kaler en leger de wereld. Literatuuronderwijs heeft zwaar ingeboet de afgelopen jaren. Dat blijkt bijvoorbeeld al uit het aantal titels dat de leerlingen moeten lezen. De ruimte die docenten nog krijgen voor literatuuronderwijs is ook steeds beperkter geworden. Maar als de mens zich als mens ten opzichte van de dingen – de machines, computers en robots - wil blijven onderscheiden, dan zal hij juist zijn creatieve vermogens, zijn verbeeldingskracht en kritische vermogens op school moeten oefenen. Die vermogens liggen allen ingebed in de taal en daarom zou literatuur een essentiële rol in het onderwijs moeten spelen.

Losse feiten gevonden op internet zullen zelden inspirerend kunnen zijn, maar de docent die met zijn verhaal weet te enthousiasmeren, zal zijn of haar leerlingen bij tijd en wijle naar zo'n zeldzaam moment van inzicht, zo'n 'vervullend ogenblik' weten te leiden, waar het Bloch om te doen was, en waar alles even helder wordt en waar zij vervolgens nog jaren op kunnen teren. Om die momenten van inspiratie zou het bij elk onderwijsmodel te doen moeten zijn. Leerlingen worden geboren met twee natuurlijke neigingen: nieuwsgierigheid en het verlangen naar verbondenheid, zoals elke bioloog ons kan vertellen. Onderwijs zou de pedagogische doelstellingen op die twee menselijke vermogens van creativiteit en empathie moeten afstemmen, wil zij de leerlingen ook betrokken en nieuwsgierig houden. Onderwijs is geen economische noch een technologische aangelegenheid, het is geen ontmoeting tussen (reken)machines, maar tussen mensen. Leren is nu eenmaal meer dan weten of meten alleen. Of, zoals de Engelse dichter Yeats schreef: 'Education is not about filling a bucket, but about lighting a fire.'